

به بهانه انتشار آخرین جلد از مجموعه‌ای بزرگ

از آستارا تا استارباد

مجموعه عظیم و ارزشمند در تاریخ و شناخت آثار و ابنیه شمال ایران

می‌پردازند، کسانی هستند که تمامی یا اکثر تحقیقات خود را به مناطقی از ایران عزیز اختصاص دادند از جمله آنها دکتر منوچهر ستوده است که در کنار پژوهش‌های گسترده به شناسایی، مطالعه و تالیفی درباره شمال ایران پرداخته است و در مجموعه‌ای ارزشمند تحت عنوان از آستارا تا استارباد در ده جلد گردآوری و منتشر نموده است.

ستوده در اثر گرانقدر خود بسیاری از اسناد تاریخی که ممکن بود توسط افراد یا گزند روزگار نابود شوند از مرگ حتمی نجات و در اختیار اهل تحقیق قرار داد، وی تمامی آثار و ابنیه شمال کشور معرفی و تصاویر بسیاری با زحمات فراوان تهیه و منتشر کرد، او همچنین بسیاری از مطالبی را که سیاحان و مورخان درباره شهر یا... نوشتند گردآوری و به چاپ رساند، خوشبختانه پس از چهار دهه تلاش با انتشار دهمین و آخرین جلد کتاب از آستارا تا استارباد کار جمع‌آوری، تدوین و نگارش، زحمات او به بار نشست و مجموعه‌ای بزرگ که جمع‌آوری آن از اواخر دهه چهل آغاز و سرانجام در سال ۱۳۸۰ میوه نهایی خود را داد. از آستارا تا استارباد همچنانکه از نام آن پیداست دربرگیرنده معرفی آثار و ابنیه تاریخی تمامی مناطق شمال ایران (استان‌های گیلان، مازندران و گلستان) است و از جمله کتاب‌های بسیار مهم در جغرافیای تاریخی قسمتی از ایران پهناور است. آخرین مجلد کتاب از آستارا تا استارباد در قطعی متفاوت و در حدود ۳۵۰ صفحه است. «در این مجلد از مسایل تاریخی، جغرافیای، اجتماعی و مردم‌شناسی مستقیماً بحثی در میان نیست، اما اسناد مندرج در آن حاوی احکام و فرمان‌های دیوانی، پیشنهاد نامچه‌ها، سؤال و جواب‌های شرعی، تقسیم‌بندی آب خاصه رود، مصالحه نامچه‌ها، مبیعه نامچه‌ها، مصالحه‌های شرعی، وصیت نامچه‌ها، قراردادهای شرعی، اسبام، طومار، صورت مخارج و نظام‌نامه کمیته‌های ولایتی تشکیل ملی استارباد و... است.»

بسیاری از این اسناد متعلق به یکی از خاندان‌های محلی گرگانی است که نسب‌نامه آنها در ابتدای کتاب آمد و دکتر ستوده زحمت جمع‌آوری و بازخوانی آنها را کشیده و ضمن نجات از نابودی و محصور بودن در گوشه خانه‌ها، آنها را در اختیار اهل تحقیق قرار داده است.

اسناد موجود در آخرین جلد کتاب مجموعه از آستارا تا استارباد «اطلاعات و ارقام و اعدادی را با خود دارند که اهل فن می‌توانند درباره روابط اجتماعی و اقتصادی، روابط مالک و زارع و قوانین محلی اطلاعات مستند و دست اول



○ از آستارا تا استارباد

○ تالیف: منوچهر ستوده

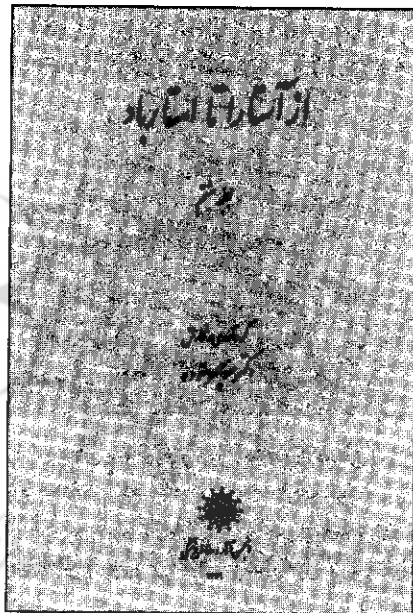
○ ناشر: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران، چاپ اول ۱۳۷۵ - ۱۳۸۰، ۱۰ ج.

مطالعه و شناسایی زندگی گذشتگان و آثار و ابنیه باقی مانده از آنها نیاز ضروری برای هر نسل است اگرچه بین زندگی مردمان امروز با گذشتگان تفاوت بسیار است اما نکاتی در زندگی پیشینیان وجود دارد که می‌تواند برای نسل حاضر مفید و مورد استفاده قرار گیرد، شناسایی و مطالعه تاریخ، زمانی مفید است که به شکل جزیی، به هنگام و کاربردی باشد. به همین خاطر در کنار پژوهش و مطالعه تاریخ جهان و ایران باید به مطالعه درباره مناطق، نواحی و ایالت‌های این سرزمین پهناور نیز پرداخت که این امر در گذشته نیز مسبوق به سابقه بوده و کتاب‌هایی درباره مناطق، شهرها و... نوشته شده است.

هم‌اینک در بین انبوه تلاشگران ایرانی و خارجی که به مطالعات تاریخی

در آخرین مجلد از «آستارا تا استارباد»، از مسایل تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی و مردم‌شناسی مستقیماً بحثی در میان نیست، اما اسناد مندرج در آن حاوی احکام و فرمان‌های دیوانی، پیشنهاد نامه‌ها، سؤال و جواب‌های شرعی، تقسیم‌بندی آب خاصه رود، مصالحه نامه‌ها، مبیعه نامه‌ها، مصالحه‌های شرعی، وصیت نامه‌ها، قراردادهای شرعی، اسهام، طومار، صورت مخارج و نظام نامه کمیته‌های ولایتی تشکیل ملی استرآباد و... است

گرفته است و مظاهر مختلف چنین معماری را طبعاً می‌توان در ابنیه و آثار گیلان دریافت.^۳
 دکتر منوچهر ستوده متولد ۲۸ تیرماه سال ۱۲۹۲ هجری شمسی است که تعلیمات ابتدایی را در تهران و دوره متوسطه را در کالج قدیم البرز به پایان رساند، وی در سال ۱۳۱۳ دیپلم گرفت و به سال ۱۳۱۷ مدرک لیسانس را دریافت کرده و در سال ۱۳۲۱ وارد دوره دکترا شد.
 ستوده کار را با تدریس در لاهیجان آغاز کرد ولی پس از مدتی به تهران آمد و در دبیرستان البرز به تدریس مشغول شد، او در سال ۱۳۳۵ به دانشکده الهیات و معارف اسلامی رفت و به گفته خودش «جغرافیایی تاریخی» را بنا نهاد، ستوده سرانجام از طریق دکتر سیدحسین نصر به گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ملحق شد.



استخراج کنند»^۲
 از جمله اسناد ارزشمند در کتاب «نظامنامه کمیته ولایتی تشکیل ملی استرآباد، هیأت اتحاد ملی - طبرستان انجمن اتحادیه طلاب و کمیته دموکرات اتحادیه جرجان است که می‌تواند در شناخت تاریخ معاصر منطقه مفید واقع شود».

در مقدمه ناشر (انجمن آثار و مفاخر فرهنگی) این مجموعه ارزشمند در معرفی خطه شمال آمله است: سراسر خطه گیلان، مازندران و گرگان که از روزگاران قدیم نام دارالمرز بنام داده‌اند از چند جهت اهمیت تاریخی فراوان دارد:

نخست آنکه از هزاران سال پیش اقوام متمدن آریائی در دشت‌ها و دره‌ها و کوهپایه‌های آن سکونت گزیده آثار هنری و فرهنگی بس ارزنده از خود به جا نهاده‌اند که گروه‌های متعدد باستان‌شناسی ایرانی و غیرایرانی ضمن کاوش‌های ثمربخش خود، نهفته‌های بسیار چشم‌گیر و مهمی از آنها را پیدا کرده

و مورد بررسی‌های علمی قرار داده‌اند و نمونه‌های گوناگون، زیاد و جالب‌توجهی از آنها هم‌اکنون زینت‌بخش موزه ایران باستان بوده و گواهی بر این حقیقت است.

دومین عامل برگزیده هنر خطه دارالمرز در شیوه معماری خاص آنها جلوگیری می‌کند. آشنایان به هنرهای معماری اصیل ایران به خوبی وقوف دارند که به طور کلی می‌توان معماری ایران زمین را بر دوگونه جداگانه مشخص دانست:

گونه‌ای از آن معماری، محل‌هایی است که محروم از داشتن آب کافی و وضع اقلیمی مساعد بوده، آفتاب درخشان و آب و هوای خشک و گرمای شدید تابستان و سرمای تند زمستان... [از ویژگی‌های آن است] گونه دیگر معماری نقاطی را که بر اثر آب و هوای مساعد و رطوبت فراوان، دارای کشتزارها و باغستان‌ها و جنگل‌های بیشتر بوده و به پیروی از وضع چنین نقاط پوشش‌ها و سقف‌بندی‌های زیبایی مسطح و استفاده از ستون و تیره و الوار و در و پنجره و صندوق منبت و دیگر آثار چوبین در آنها فزون‌تر انجام

ستوده استادی پرتلاش و فعال است از این رو دارای تالیفات بسیاری در تاریخ و تاریخ محلی می‌باشد که برخی از آنها عبارتند از:

فرهنگ گیلکی، فرهنگ بهدنیان، فرهنگ کرمانی، جلد اول حدود العالم من المشرق الی المغرب، نصف جهان فی تعریف اصفهان، مهمان نامه بخارا اثر فضل‌الله روزبهان خنجی، تاریخ اصفهان نوشته میرزا حسین خان تحویلدار، فرهنگ سمنانی، تاریخ سیستان، اعیان الملوک تالیف شاه‌حسین بن ملک غیاث‌الدین محمدبن شاه محمود سیستانی، قلاع اسماعیلیه، تاریخ گیلان دیلمستان سیدظهرالدین مرعشی و...

شیوه کار ستوده در تدوین تاریخ محلی استفاده از منابع و مآخذ تاریخی، تحقیقات میدانی و تصویربرداری از آثار و ابنیه تاریخی است، او خود را محصور در کنج کتابخانه‌ها نکرده بلکه سعی کرده به مطالعه عینی و بیرونی آثار و ابنیه باقی مانده از گزند روزگار بپردازد، خودش درباره این روش می‌گوید:

«کوشیدم در کارهایم قلم را با قدم توأم کنم یعنی به جای نشستن پشت

اسناد موجود در آخرین جلد کتاب مجموعه از آستارا تا استارباد «اطلاعات و ارقام و اعدادی را با خود دارند که اهل فن می‌توانند درباره روابط اجتماعی و اقتصادی، روابط مالک و زارع و قوانین محلی اطلاعات مستند و دست اول استخراج کنند

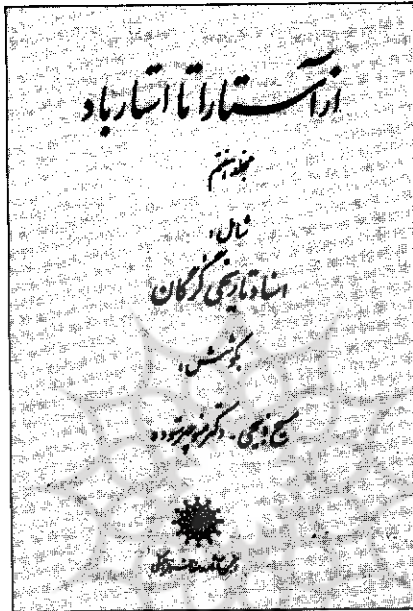
میز و مقابله ۲ نسخه با یکدیگر به راه افتادم و به دیدن مناطق رفتم»^۴ به اصطلاح خودش «قلم با قدم همعنان کردن» روشی بود که بر مبنای آن توانست مجموعه عظیم از آستارا تا استارباد را جمع‌آوری کند، البته انتخاب این روش مشکلاتی را برای او ایجاد کرده است وی می‌گوید:

«در این سفرها، همواره توفیق رفیق راه نبود، همین قدر بگویم که برخوردها و سوءظن‌ها و محبت‌های افراد در ذهن نگارنده اثری محوشدنی برجای گذاشته است یکی پیش می‌افتاد و به دورترین نقطه راهنمایی می‌کرد. یکی مرا تعزیه‌خوان می‌دانست. دیگری گنج‌گیر می‌خواند. چهارمی می‌گفت که برای خرید زیرخاکی آمده است. پنجمی مرا مأمور اداره اوقاف می‌دید و از کمی زائر و نذر و نیاز می‌نالد. «هرکسی از ظن خود شد یار من» دو سه بار کار

از گفت و گو به مجادله و مخاصمه کشید به ژاندارمری محل پناه بردم و از معرفی نامه و سفارش‌نامه‌هایی که انجمن داده بود استفاده کردم. گاه در جوش کار گرفتار بارندگی می‌شدم و از کار بازمی‌ماندم، یک بار پس از باران خوردن فراوان، خود را به ماشین رساندم سیلاب داخل اطاق و موتور آن شده بود و همین امر مرا دو سه روز معطل و سرگردان کرد»^۵

وی همچنین می‌گوید: «تشنگی‌ها کشیدیم و گرسنگی‌ها خوردیم و چندین بار آب گل‌آلود را نوش کردیم تا این مجموعه فراهم آمد»^۶ انگیزه او از این کار عشق او به تاریخ و مراقبت از آثار با نوشتن مطالبی درباره آنها بود، ستوده می‌نویسد:

«اگر روزی این کتاب برای هیأت‌های علمی مجهز و باستان‌شناسان با تجربه مفید شد آن وقت است که نگارنده اجر و پاداش خود را یافته است»^۷ نویسنده پرتلاش درباره علت انتخاب این شیوه در تحقیقات تاریخی می‌گوید: «وقتی می‌خواستیم تاریخ میرزطهیرالدین مرعشی را چاپ کنیم در آغاز من به تحقیق در آثار و احوال خود او پرداختم و متوجه شدم که موجود عجیب و غریبی بوده است. این مرد هم اهل قلم بود، اهل سواری، نظام و شمشیرکشی، او از راهی کوهستانی از اشکور به طبرستان آمده و از دره هراز سردرآورده است. من وقتی دیدم که چگونه یک مرد اهل قلم راهی کوهستانی را با تمام سختی‌های آن طی می‌کند متوجه شدم که روش کار پشت میز نشستن نیست و از این طریق هیچ مسأله‌ای را نمی‌توان حل



کرد»^۸.

اولین جلد این مجموعه ارزشمند آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه بیس است که نخستین چاپ آن در تابستان ۱۳۴۹ صورت گرفت و در زمستان سال ۱۳۷۴ تجدید چاپ شد.

این جلد از رودخانه آستارا شروع می‌شود و به رودخانه سفید رود ختم می‌شود و شامل آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه‌پس است.

مجلد دوم از رودخانه سفیدرود شروع می‌شود و به رودخانه سورخانی تمام می‌شود و شامل آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه‌پس است.

مجلد سوم از رودخانه سورخانی شروع می‌شود و به کناره غربی رودخانه هزار خاتمه می‌یابد و شامل آثار و بناهای تاریخی مازندران غربی است.

مجلد چهارم از کناره غربی رودخانه هزار شروع می‌شود و به «جرکلباد» که سامان مازندران و گرگان است ختم می‌گردد و شامل آثار و بناهای تاریخی

مازندران شرقی است.

از مجموعه ارزشمند از آستارا تا استارباد مجلدهای پنجم، ششم و هفتم و دهم اختصاص به استان گلستان فعلی با مناطق تاریخی همچون تمبش، دیوار قزل‌آلان، استارباد، جرجان، تورنگ‌تپه و... دارد. دکتر ستوده در سال ۱۳۶۵ ه. ش. در مصاحبه با کیهان فرهنگی گفته بود: «جلد پنجم هم خاک گرگان است که تقریباً دوسوم کارش انجام شده و بقیه آن هم انشاءالله در آینده به پایان می‌رسد درباره مجلدات ششم و هفتم مدتی قبل مسیح ذبیحی که از دوستان ما در گرگان هستند مقداری عکس و سند به آقای ایرج افشار در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران سپردند که مربوط به دوران آق‌قویونلوها تا انتهای دوران احمدشاه است. ما یک نفر عکاس به آنجا فرستادیم و مقداری عکس و فیلم گرفتیم بعد بنده نشستیم و اینها را مرتب، منظم و طبقه‌بندی کردم گمان نمی‌کنم تاکنون کسی اسناد تاریخی را به این شکل طبقه‌بندی کرده باشد این اسناد از طریق دو خانواده محترم گرگان به دست ما رسیده است.»

جلد پنجم مجموعه «از آستارا تا استارباد» که با کمک همکارم، محقق ارجمند مرحوم زنده‌یاد مسیح ذبیحی (۱۳۵۶-۱۳۰۸) جمع‌آوری شده اختصاصاً در مورد اسناد تاریخی گرگان است که شامل اسناد مبیاعه و بیع شرط، مصالحه‌نامه‌ها، قباله‌نامه‌ها، نامه‌های رسمی و دوستانه، فرمان، حکم، تعلیقه، وقفنامه‌ها و... می‌باشد. مجلد پنجم این مجموعه ارزشمند

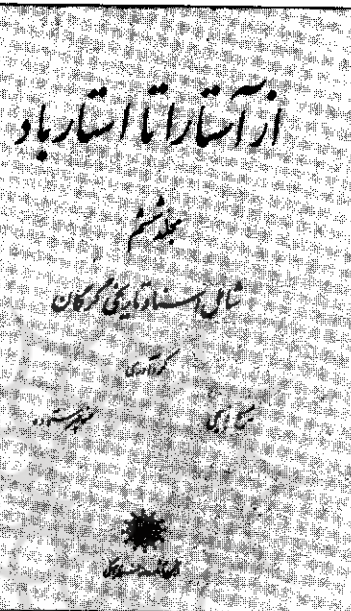
از جمله اسناد ارزشمند در کتاب «نظامنامه کمیته ولایتی تشکیل ملی استارباد، هیأت اتحاد ملی -
 طبرستان انجمن اتحادیه طلاب و کمیته دموکرات اتحادیه جرجان است که می تواند در
 شناخت تاریخ معاصر منطقه مفید واقع شود

دوستانه فرمان، حکم، تعلیقه وقفنامه و... است که در صفحه ۵۸۵ همچنین تصاویر از اصل اسناد و فهرست عمومی چاپ و منتشر شده است.

مجلد هشتم «که حاوی بالغ بر پانصد سند تاریخی مربوط به خاندان اشرفی است، درحقیقت زبان گویایی است در تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، حقوق و کشاورزی بخشی از سرزمین ایران که در سایه این اسناد می توان تاریخ این سرزمین را از زوایای گونه گون بررسی کرد».

اسناد متعلق به خاندان اشرفی در شهرستان بهشهر استان مازندران است که نویسنده می گوید گرجی زاده و از بازماندگان حسن بیگ می باشند که به دستور شاه عباس با چهار هزار سوار گرجی در گرجی محله اشرف و گرجی محله کوسان جهت حفظ و نگهداری کاخ های

سلطنتی در اشرف البلاد (بهشهر کنونی) ساکن شدند. این مجلد همچون دیگر کتاب های او شامل فرمان ها، حکم، تعلیقه، دستور، احکام شرعیه، سؤال ها، استشهادنامه ها و وقفنامه ها است که در ابتدای کتاب شجره نامه خاندان اشرفی نوشته و ترسیم شده است. کتاب نهم نیز ادامه این کتابی است که توسط «انجمن آثار و مفاخر فرهنگی» در سال ۱۳۸۰ منتشر گردید. تلاش عظیم و سترگ دکتر ستوده توانست پژوهش در تاریخ محلی و جغرافیای تاریخی را تکمیل کرده و گامی بزرگ در شناخت شمال ایران باشد.



پی نوشت ها:

- ۱ - ستوده، منوچهر: از آستارا تا استارباد، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران ج ۱۰.
- ۲ - همان مأخذ.
- ۳ - از آستارا تا استارباد، ج ۱.
- ۴ - کیهان فرهنگی، سال سوم، تیرماه ۱۳۶۵، شماره ۴.
- ۵ - از آستارا تا استارباد، ج ۱، مقدمه ستوده که در سوم اسفند ۱۳۴۸ به نگارش درآمد.
- ۶ - گفت و گو با کیهان فرهنگی سال سوم، تیرماه ۱۳۶۵، شماره ۴.
- ۷ - از آستارا تا استارباد، ج ۱.
- ۸ - کیهان فرهنگی، سال سوم.
- ۹ - از آستارا تا استارباد، ج ۸.

دارای ارزش و اهمیت زیادی است، کتاب فوق در ۹۵۹ صفحه تدوین شده و دربرگیرنده هفده بخش است که عبارت اند از:

- ۱ - گرگان و دشت ۲ - بناها و آثار تاریخی گرگان
 - ۳ - مختصری از جغرافیای تاریخی شهر استارباد ۴ - بناها و آثار تاریخی محله های شهر استارباد ۵ - بلوک انزان استارباد ۶ - سدن رستاق استارباد ۷ - حومه استارباد ۸ - استارباد رستاق ۹ - کوهپایه استارباد ۱۰ - بلوک کتول ۱۱ - فندرسک و رامیان ۱۲ - حاجی لر و بلوک کوهسار ۱۳ - کلیات دشت گرگان ۱۴ - دیوار قزل آلان در دشت گرگان ۱۵ - بناها و آثار تاریخی دشت گرگان ۱۶ - بناها و آثار دشت گوکلان گرگان ۱۷ - جرگلان تاریخی آن.
- وجود ۳۲۲ قطعه عکس تاریخی که برخی از آنان آخرین روزهای حیات را می گذرانند؟! در کنار طرح ها بر غنای این کتاب می افزاید خوشبختانه کتاب نامه الفبایی در ۱۳۰ صفحه کمک فراوانی به دانش پژوهان و محققان می کند.

کتاب حاصل تلاش های محققان گذشته و حال ایرانی و خارجی درباره سرزمین گرگان (استان گلستان) است که نویسنده سعی کرده از آنچه تاکنون درباره این قسمت از ایران عزیز گفته یا نوشته شده هر چند اندک، استفاده نماید. علاوه بر این کتاب صرفاً جمع آوری آثار دیگران نیست حاصل و مشاهده خود او نیز است، ستوده از سال ۱۳۳۴ ه. ش. چندین بار به منطقه سفرهایی داشته است، توصیف او از کتسولگری روسیه در گرگان، تمیشه، قرق و... جالب است. همچنین آوردن فعالیت های علمی اشخاصی چون دکتر محمد یوسف کیانی درباره دیوار دفاعی شهر بر اهمیت کتاب می افزاید. استفاده از منابع متعدد و... حاصل کار او را به صورت تقریباً کتاب مرجع درباره استان گلستان در آورده که می تواند رهگشای محققان باشد.

همچنین مجلد ششم این مجموعه عظیم در فرمان - حکم - امر - تعلیقه - عرضه داشت احکام شرعی حکام شرع استارباد - وقفنامه ها - دستور تحریر رقم ها و احکام انتخاب همراه با نمونه هایی از اسناد مختلف و فهرست عمومی در ۶۰۰ صفحه است.

مجلد هفتم این مجموعه شامل اسناد تاریخی گرگان است که به کوشش زنده یاد مسیح ذبیحی و دکتر ستوده جمع آوری شده و شامل اسناد و مباحثه و بیع شرط، مصالحه نامچه و هبه نامه، استشهادنامه، قرارنامه، اذن نامچه، وصایت نامه، تقسیم نامه، قباله مناکحه، نامه های رسمی و